

Antoni Mironowicz
(Białystok)

Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI-XVIII wieku

Stan wiedzy o szkolnictwie prawosławnym w XVI-XVIII w. jest rezultatem ogólnego stanu badań nad dziejami Cerkwi wschodniej w tym okresie. Jedyne nieliczne opracowania, pochodzące często z ubiegłego stulecia są poświęcone wyłącznie szkolnictwu cerkiewnemu. O działalności szkół prawosławnych pisali K. Chałampowicz, S. Miropolski, E. Miedynski, A. Sawicz, I. Kripiakiewicz, I. Pawłowski, A. Wańczura¹. Szkolnictwo na ziemiach białoruskich rozpatrywane było w kontekście działalności bractw cerkiewnych. Za podstawowe należy uznać prace autorstwa I. Flerowa, A. Papkowa i I. Isajewicza². O szkolnictwie prawosławnym pisano przy okazji

¹ K. Chałampowicz, *Zapadno-russkije prawosławnyje szkoły XII i naczała XVII w.*, Kazań 1898; tenże, *Ostrożskaja prawosławnaja szkoła*, „Kijewskaja Starina” 1897, t. 2; I. P. Krypjakewycz, *Z istorii hałyckoho szkilnyctwa XVI-XIII st.*, „Ridna szkoła”, Lwów 1933, nr 2; E. N. Miedynskij, *Bratskije szkoły Ukrainy i Biełorussii w XVI-XVII w.*, Moskwa 1954; S. Miropolski, *Oczerk istorii cerkowno-prichodskoj szkoły od pierwogo jeja wozniknienija na Rusi do nastojaszczego wriemieni*, wyp. III, Sankt-Pietierburg 1985; J. Pawłowski, *Prichodskije szkoły w staroj Małorussii i przyczyny ich uniczyżenija*, Kijew 1904; A. Sawicz, *Zapadno-russkije uniatskije szkoły XVI-XVII ww.*, „Trudy Biełoruskogo Gosudarstwiennogo Uniwersiteta w Minskie”, Minsk 1922, nr 2-3; A. Wańczura, *Szkolnictwo w Starej Rusi*, Lwów 1932.

² I. O. Flerow, *O prawosławnych cerkownych bratstwach protivoborstwowawszych unii w Jugo-Zapadnoj Rossii w XVI, XVII, XVIII st.*, Sankt-Pietierburg 1857; A. A. Papkow, *Bratstwa. Oczerk istorii zapadno-russkich prawosławnych bratstw*, Sankt-Pietierburg 1900; I. D. Isajewicz, *Rol bratstw w izdani i rasprostranienii knig na Ukrainie i Biełorussii*, „Kniga i grafika”, Moskwa 1972; tenże, *Bratstwa ta ich rol w rozwyt-*

monografii poszczególnych ośrodków religijnych lub osób z nimi związanych³.

Historia szkolnictwa prawosławnego w Białorusi sięga XI w. Przy dworach wielkksiążęcych i katedrach biskupich istniały szkoły, które swoim zasięgiem obejmowały nieliczny odsetek ówczesnej elity społecznej. O szkole kopistów i pisania ikon przy monasterze Św. Spasa w Połocku założonej przez Św. Eufrozynę (1110-1173) wspominają autorzy jej hagiografii. Szkoły przy katedrze biskupiej i monasterach istniały w Turowie w okresie, kiedy ordynariuszem tamtejszej diecezji był Św. Cyryl Turowski (1169-1182). Był to efekt rozwoju gospodarczego i kulturalnego Ziemi Połockiej i Turowskiej w XII i XIII ww. Ważną rolę w tym procesie odegrali święci biskupi połoccy: Mina (1105-1116), Dionizy (1166-1187) i Szymon (1266-1289) oraz biskupi turowscy Cyryl i Ławrenty (1182-1194).

Rozwój szkolnictwa przyklasztornego i parafialnego nastąpił dopiero w końcu XV i w XVI w. wraz z ogólnym rozwojem oświaty w Wielkim Księstwie Litewskim (WKL). W dobie renesansu pojawiło się w Białorusi szkolnictwo pod patronatem mieszczan i bractw cerkiewnych. Rozwój oświaty w tym okresie był nieprzypadkowy, przypadał bowiem na okres polemik religijnych i walki o zachowanie wpływów poszczególnych Kościołów. Prawosławni musieli przeciwstawić się naciskowi ideologicznemu rzymskich katolików i przedstawicieli wyznań reformowanych. Szkolnictwo według ówczesnych hierarchów Cerkwi prawosławnej miało odegrać ważną rolę w zachowaniu tożsamości wiernych. Unia brzeska wzmogła aktywność kulturalno-społeczną ludności białoruskiej wyznania prawosławnego. Obrony własnej wiary, liturgii, języka cerkiewnosłowiańskiego można było dokonać jedynie poprzez własne szkolnictwo i drukarnie. Powstanie szkół brackich przy monasterach i parafiach było podyktowane nie tylko potrzebami Cerkwi, ale również koniecznością wychowania młodego pokolenia w duchu prawosławnym. Nic też dziwnego, że w II poł. XVI w. zmienił się całkowicie charakter i rola szkół. Początkowo szkoły parafialne kształciły kilku uczniów, a nauczycielami byli proboszczowie lub diakoni. W szkołach tego typu uczono czytania tekstów liturgicznych, porządku służb cerkiewnych i śpiewu. Wychowankowie szkół parafialnych zostawali duchownymi bądź pełnili funkcje pomocnicze.

W szkołach przyklasztornych, oprócz nauki czytania i śpiewu, uczono języka cerkiewnosłowiańskiego, ruskiego, a niekiedy greki i polskiego. Za-

ku ukrajińskoj kultury XVI-XVIII st., Kyjiv 1966; I. Kamanin, *Jeszcze o driewnosti bratstwa i szkoły w Kijewie*, „Cztienija w istoriczieskom obszczestwie Niestora Letopisca”, t. 11. Kijew 1985; W. A. Szokoło, *Do pitanija pro istoriju bratstw i ich szkił na Ukraini w kinci XVI na poczatku XVII st.*, „Nawukowi Zapisky Doneckoho pedinstytutu”, wyp IV, Doneck 1956.

³ M. Wozniak, *Pysmenickaja dijalnist' Iwana Boreckoho na Wołyni i u Lwowi*, Lwiv 1954; F. J. Naumienko, *Pedahoh humanisl i proswittitel Iow Borecki*, Lwiv 1963; Z. J. Chizniak, *Kijewo-Mohilanskaja Akademia*, Kyjiv 1981.

kres nauki był ograniczony umiejętnościami mnichów. Szkoły takie funkcjonowały przy miejskich ośrodkach monasterskich, w których było duże zapotrzebowanie na wykształcone kadry. Duże ośrodki życia monastycznego oddalone od miast takich szkół na ziemiach białoruskich nie prowadziły.

Największe znaczenie dla rozwoju szkolnictwa prawosławnego w Białorusi miały placówki oświatowe prowadzone przez bractwa cerkiewne. Pierwsza szkoła bracka powstała w 1584 r. w Wilnie. Stefan Batory nadał bractwu przywilej na założenie szkoły, w której uczono by języka ruskiego, greki, łaciny i polskiego⁴. Wkrótce w Wilnie powstały dwie szkoły elementarne i pierwsze na tych ziemiach gimnazjum prawosławne o profilu humanistycznym. Szkoły wileńskie stały się wzorem dla innych szkół brackich. Przywilej Stefana Batorego dla bractwa wileńskiego w 1585 r. został rozciągnięty na wszystkich wyznawców prawosławia. Zezwolono wówczas na budowę szpitali i szkół „z drewna, tak i z kamienia”⁵. Ważne znaczenie dla rozwoju szkolnictwa miało postanowienie soboru brzeskiego z 26 czerwca 1594 r., aby corocznie synod biskupów z duchownymi osobami „w piśmie Bożym nauczonymi” rozpatrywał obok spraw cerkiewnych kwestie nauki i szkolnictwa⁶. Na tym samym synodzie biskupi zobowiązali się do zakładania szkół brackich, drukarni i szpitali w swoich diecezjach. Zgodnie z postanowieniami soboru w każdym mieście powinna być tylko jedna szkoła, a na ich utrzymanie metropolita, biskupi i przełożeni monasterów corocznie powinni oddawać 1/10 swoich dochodów. Szkoły brackie w Wilnie i Lwowie znajdowały się pod opieką biskupów. Inne szkoły przy cerkwiach i monasterach mogły nauczać jedynie dwóch lub trzech uczniów jako pomoc dla duchownych⁷. Kilka miesięcy później książę Konstanty Ostrogski wypominał biskupom, że „postanowienia brackich soborów w sprawach szkół, drukarni i innych ważnych dla Cerkwi podmiotów zupełnie się nie wykonuje”⁸. Władcy byli przeciwni oddawaniu szkół w ręce osób świeckich, dlatego 2 sierpnia 1595 r. uzyskali od Zygmunta III przywilej, w którym król rozciągał ich władzę na bractwa i dawał wyłączne prawo „zakładania szkół i seminarii greckiego i słowiańskiego języka”⁹.

Postanowienia synodu z 1594 r. były więc niechętnie realizowane przez hierarchię, która obawiała się wyjścia szkolnictwa cerkiewnego spod jej ku-

⁴ *Akty odnosziaszczijesia k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyye Archieografi—czeskoju Komissijeju*, Sankt-Pietierburg 1853, t. 3, nr 144 (dalej: AZR). Druga szkoła bracka funkcjonowała we Lwowie. W 1586 r. bractwo otrzymało specjalny przywilej od patriarchy antiocheńskiego Joachima. Zob. K. Charłampowicz, *Zapadno-russkije...*, s. 287-311.

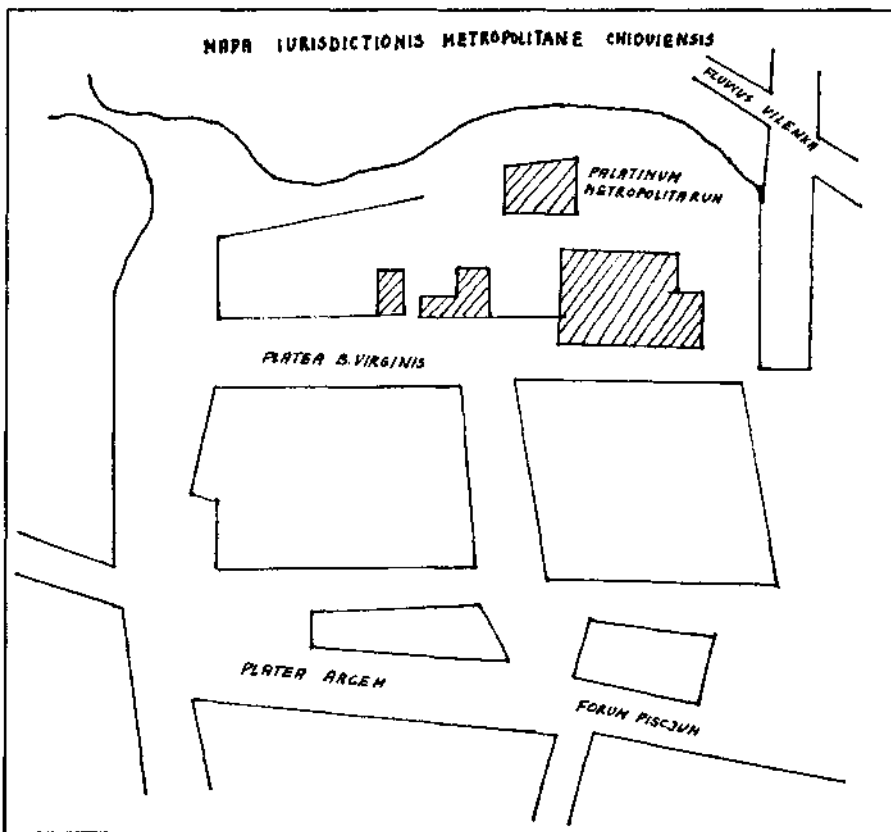
⁵ Tamże, s. 281.

⁶ AZR, t. 4, nr 25.

⁷ AZR, t. 4, nr 48, przyp. 4, 5.

⁸ AZR, t. 4, nr 63.

⁹ AZR, t. 4, nr 79.

Fragment odrębnego szkicu dołączonego do sprawozdania metropolity kijowskiego Gabriela Kolendy przesianego 23 sierpnia 1673 r. do Kongregacji Propagandy Wiary w Rzymie. Na szkicu zaznaczono budynki należące do metropolity, w których uprzednio funkcjonowały szkoły prawosławne. Romae, L'Archivio storico della S. Congregazione de Propagande Fide, Scritture riferite nei Congressi, Moscovia, Polonia, Ruteni, vol 1, f. 708.

rateli. Przeciwnie szkolnictwu prawosławnemu było duchowieństwo rzymskokatolickie, obawiające się konkurencji dla własnych szkół i złamania monopolu na kształcenie młodzieży ruskiej. Z tych też względów powstające na przełomie XVI i XVII w. bractwa cerkiewne za główny cel swojej działalności stawiały zakładanie szkół. One to odegrały główną rolę w rozwoju oświaty wśród społeczności ruskiej. Szczególne znaczenie miały wspomniane szkoły wileńskie przy bractwie i monasterze Św. Trójcy i Św. Ducha¹⁰. W wileńskiej szkole brackiej wykładowcami byli m.in.: Stefan Zizani, Cyryl Łukarys, Iwan Borecki, Melccjusz Smotrycki, Teofil Leontowicz. Szkoła dostarczała wielu wybitnych działaczy religijnych i kulturalnych. Jej absolwenci stawali się wykładowcami innych szkół brackich w WKL.

¹⁰ K. Chałtampowicz, *Zapadno-russkije...*, s. 311-331; I. O. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 94-96.

Ważną rolę w dziejach szkolnictwa prawosławnego odegrała szkoła brzeska. Jej założycielami byli mieszczenie brzescy, którzy 6 lipca 1590 r. uzyskali przywilej od biskupa włodzimiersko-brzeskiego Melecjusza Chreptowicza (1588-1593). Jak wynika z dokumentu, mieszczenie brzescy byli „ktitorami cerkwi sobornej” i pragnęli mieć własną szkołę z jednym bądź dwoma nauczycielami. Szkoła ta miała służyć nie tylko mieszczenom, ale też wszystkim, którzy pragnęli się w niej kształcić¹¹. Z przywileju królewskiego z 28 stycznia 1591 r. wynika, że mieszczenie wybudowali szkołę na gruntach miejskich naprzeciwko cerkwi św. Mikołaja i zwrócili się do króla o zwolnienie domu szkolnego i należących do niej gruntów z wszelkiej powinności podatkowej. Zygmunt III Waza przychylił się do prośby mieszczen brzeskich¹². Dzięki staraniom ówczesnego kasztelana brzeskiego Adama Pociēja (późniejszego biskupa Hipacego) powstało bractwo cerkiewne, które przejęło opiekę nad funkcjonowaniem tej szkoły. Jednym z nauczycieli szkoły brzeskiej w 1592 r. był wykładowca lwowskiej szkoły brackiej Laurencjusz Zizani, znany autor utworów polemicznych¹³.

W szkole, oprócz zajęć o służbach cerkiewnych i śpiewu, uczono kilku języków: cerkiewnosłowiańskiego, ruskiego, greki, polskiego i łaciny. W końcu XVI w. szkoła brzeska swym poziomem dorównywała szkołom lwowskiej i wileńskiej. Sprowadzenie dobrych nauczycieli było możliwe dzięki bogatym zapisom na rzecz szkoły od rodu Pociejów¹⁴. Po śmierci M. Chreptowicza w 1593 r. biskupem włodzimierskim został Hipacy Pociej (1593-1613), który pragnął podporządkować swej władzy szkołę i bractwo. Część nauczycieli zmuszona była w tej sytuacji porzucić Brześć i udać się do Wilna. O nich to pisał H. Pociej do księcia Konstantego Ostrogskiego 25 marca 1595 r.: „Sija szkoła rozoriłasia czerez samych że profesorow szkolnych, kotoryje za łakomstwom udawszysia do Wilni na sytyje pirogi otliegli, a tut, k bolszoj hańbie i żalu ubogogo christijanstwa, na uruganije protiwnikow naszych wsie pokinuli, biez żadnoje slusznoje przycziny”¹⁵. Bractwo i szkoła, która broniła kanonów Cerkwi prawosławnej, zostały nazwane przez H. Pociēja „heretykami od Cerkwi Bożej wyklętymi”. Hipacy Pociej po przyjęciu unii 3 października 1596 r. zabronił duchowieństwu utrzymywania wszelkich kontaktów ze szkołą¹⁶ i podjął działania zmierzające do odebrania szkoły bractwu. Wykorzystując pomoc króla, biskup unicki zrealizował swe zamierzenie 26 czerwca 1597 roku¹⁷. Szkoła przestała funkcjonować samo-

¹¹ *Archieograficzeskij sbornik dokumentow odnosiaszczichsia k istorii Siewierno-Zapadnoj Rusi*, Wilno 1890, t. 11, nr 6, (dalej: ASD).

¹² AZR, t. 4, nr 28.

¹³ AZR, t. 4, nr 33.

¹⁴ AZR, t. 4, nr 63.

¹⁵ AZR, t. 4, nr 3.

¹⁶ *Archiw Jugo-Zapadnoj Rossii izdawajemyj Wriemiennoju Komissijeju dla razbora drienich aktów*, cz. I, t. 1, Kijew 1883, nr 220; AZR, t. 4, s. 215.

¹⁷ K. Chałampowicz, *Zapadno-russkije...*, s. 335.

dzielnie i stała się narzędziem w rękach H. Pocięja i zajęła się propagowaniem unii. Bractwo natomiast skupiło się wokół cerkwi Narodzenia NMP, i tam w 1641 r. została założona szkoła dla wyznawców prawosławia, która wkrótce uzyskała przywilej Władysława IV zezwalający na legalne funkcjonowanie.

Po przejściu szkoły w końcu XVII w. przez unitów, prawosławni uczęszczali do szkół przyklasztornych. Funkcjonowały one w XVIII w. przy brzeskich monasterach św. Symeona i Narodzenia Chrystusa Zbawiciela. Szkoły przyklasztorne były jedynymi ośrodkami oświatowymi dla prawosławnych mieszkańców Brześcia.

Duże znaczenie w rozwoju oświaty prawosławnej odegrała mohylewska szkoła bracka przy cerkwi św. Spasa. Zezwolenie na jej założenie mieszczanie Mohylewa otrzymali od Stefana Batorego 28 stycznia 1578 roku¹⁸. W 1589 r. bractwo otrzymało przywilej od patriarchy konstantynopolskiego Jeremiasza II, w którym zezwalał on na prowadzenie szkoły przez członków bractwa. Zygmunt III w przywileju nadanym bractwu 21 marca 1597 r. wspominał, że w „szkole bratskiej dietiej bratii upisanoj i ubogich i sirot, jazyka i pisma slowienskogo, ruskogo, greckiego, lacinskogo i polskiego nakładom bratskim darmo uczyć powinny, według postanowlenija naszago bratskogo, także i ludiej w piśmie ubogich, osób duchownych i swietskich, dla nauki szkolnoj, do propowiedi słowa Bożogo, do nauki dietiej i do spiewanija, w sprawie i w zwykłości swojej chwaliti majet”¹⁹. Po synodzie brzeski, protosyngiel patriarszy Nicefor, doceniając rolę szkoły, zastrzegł, by do tej instytucji brackiej nie przyjmowano unitów lub ich zwolenników²⁰. O roli szkoły w kształtowaniu świadomości religijnej społeczności prawosławnej świadczy fakt, że ówczesny biskup unicki Gedeon Brolnicki (1601-1618) w 1601 r. oskarżył ją o wychowywanie buntowników²¹.

Jej działalność na terenie miasta została przerwana w 1619 r., kiedy to król Zygmunt III Waza podporządkował instytucje brackie unickiemu arcybiskupowi połockiemu Józefatowi Kuncewiczowi (1618-1623)²². Po zabójstwie J. Kuncewicza, kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego Lew Sapieha (1588-1623) nakazał podporządkować w 1624 r. bractwo unickiemu przełożonemu monasteru Św. Spasa.

Mohylewska szkoła bracka posiadała rozszerzony program nauczania. Uczono w niej gramatyki, retoryki, dialektyki, arytmetyki, geometrii, astro-

¹⁸ I. O. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 97; F. Żubro, *Istorija Mogilewskiego Bogojawleni-skiego bratstwa*, „Mogilewskie Jeparchialnyje Wiedomosti”, 1889, s. 85.

¹⁹ AZR, t. 4, nr 119.

²⁰ „Mogilewskie Gubernialnyje Wiedomosti”, 1845, nr 41.

²¹ ASD, t. 2, nr 22.

²² Centralnyj Gosudarstwenyj Istoriceskij Archiw Rossii, Sankt-Pietierburg (dalej: CGIA, Sankt-Pietierburg), Archiw Grieko-Uniatskich mitropolitow, f. 823, op 1, nr 430, k. 1.

²³ M. B. Topolska, *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984, s. 63.

nomii i muzyki²³. Oprócz niej na terenie miasta działało kilka szkół elementarnych, w których edukacja była ograniczona do nauczania języka cerkiewnoślawiańskiego, ruskiego i polskiego. W szkołach tych kładziono szczególny nacisk na zrozumienie *Pisma Świętego* i liturgii.

Ważnym ośrodkiem prawosławnego szkolnictwa elementarnego i średniego był Mińsk. Istniejące tam bractwo szpitalne 11 września 1592 r. otrzymało przywilej królewski na założenie szkoły w celu „nauki dzieci małych, utrzymania bakałarza i nauczania w niej pisma greckiego i ruskiego”²⁴. Szkoła ta, wymieniana w źródłach jeszcze w 1601 r., przestała istnieć jako prawosławna w 1612 r.²⁵

W 1613 r. na miejsce bractwa przy cerkwi sobornej powstało nowe bractwo św. św. Piotra i Pawła, które funkcjonowało przy monasterze pod tym samym wezwaniem. Bractwo posiadało szkołę „dla pomnażania chwały Bożej i ćwiczenia w niej dzieci”²⁶. W 1614 r. bractwo mińskie przyjęło regułę bractwa wileńskiego, co wpłynęło na rozszerzenie programu nauczania o grekę i łacinę. Szkoła ta konkurowała ze szkołą unicką, znajdującą się przy cerkwi św. św. Kosmy i Damiana. Unici i wojewoda miński Piotr Tyszkiewicz próbowali podporządkować prawosławną szkołę swojej jurysdykcji. Mimo tych prób szkoła prawosławna w Mińsku funkcjonowała nadal pod zarządkiem bractwa i ihumena monasteru, a 18 marca 1633 r. bractwo uzyskało przywilej królewski potwierdzający jego wyłączne prawo do szkoły i drukarni²⁷. Szkoły prawosławne przetrwały na terenie miasta aż do upadku Rzeczypospolitej. Oparciem dla ich działalności w XVIII w. był monaster św. św. Piotra i Pawła i cerkiew św. Mikołaja²⁸.

Oprócz wymienionych znane były szkoły prawosławne o szerszym aniżeli elementarny profilu nauczania w Pińsku przy cerkwi Bohojawleńskiej, (pocz. XVII w.), przy klasztorze ceperskim w pow. nowogródzkim (1618), w Jewiu koło Wilna (1619), w Szkłowie w pow. oszmiańskim (1625), przy monasterze barkułabowskim (1626), w Bujnicach (1633), przy monasterze w Kutieinie w pow. orszańskim (1630) i w Połocku (1633)²⁹.

Szkoły były fundowane przez mieszczan i szlachtę prawosławną w miastach, dobrach prywatnych i przy ośrodkach monasterskich. Oprócz szkół brackich na obszarze WKL młodzież prawosławna uczyła się w szkołach brackich we Lwowie, Kijowie, Łucku, Lublinie, Chełmie, Zamościu, Hali czu oraz w Akademii Ostrogskiej w Ostrogu i Akademii Mohylańskiej w Kijowie. Istniały też szkoły wiejskie na poziomie elementarnym. Poziom na-

²⁴ AZR, t. 4, nr 36.

²⁵ K. Charłampowicz, *Zapadno-russkije...*, s. 335.

²⁶ *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Komissijeju dla razbora drien nich aktow w Wilnie* (dalej: AWAK), Wilno 1875, t. 11, nr 36.

²⁷ K. Charłampowicz, *Zapadno-russkije...*, s. 337.

²⁸ S. Miropolski, *Oczerk...*, s. 10.

²⁹ K. Charłampowicz, *Zapadno-russkije...*, s. 363-373.

uki w tych placówkach oświatowych zależał od umiejętności nauczyciela (duchownego lub psalmisty).

Większość szkół brackich przyjęła statut szkół bractw lwowskiego i wileńskiego. W przywileju patriarchy Jeremiasza II z 1589 r., podnoszącym lwowskie bractwo Zaśnięcia NMP do rangi stauropigialnego, uregulowane zostały również sprawy szkolnictwa. Przywilej dawał prawo tworzenia szkół dla dzieci członków bractwa i nakazywał utrzymanie tylko „błagocestiwych” duchownych dla nauki języka słowiańskiego i greki. Inni duchowni mogli uczyć od 2 do 3 dzieci i to jedynie dla potrzeb swojej parafii³⁰. Podobne ustalenia zostały przyjęte przez sobór biskupów w Brześciu w 1594 r.³¹

Do szkół brackich mogły uczęszczać dzieci różnego pochodzenia społecznego oraz sieroty, które kształciły się na koszt bractwa. Ilość uczącej się młodzieży była duża, szczególnie w szkołach bractw stauropigialnych. Pozostałe szkoły brackie kształciły po kilkunastu uczniów. Nauczycielami w nich były osoby sprowadzone z innych szkół bądź dużych ośrodków monasteryjskich. Pierwszymi nauczycielami w szkołach wileńskiej i łuckiej byli wykładowcy ze Lwowa.

Statut szkół brackich określał zasady ich funkcjonowania. Każdy wstępujący do szkoły winien był zapoznać się z jej regulaminem i wnieść 4 grosze do kasy szkolnej. Uczniowie musieli wykonywać wszystkie polecenia nauczyciela. W przypadku, gdy rodzice lub krewni nie dopełnili tej powinności, wstępujący powinien dokonać wyboru przedmiotów nauki. Uczeń zobowiązany był do przestrzegania tajemnicy na temat tego, co słyszał i widział w szkole, jak również do wyzbycia się (jeżeli takowe posiadał) ksiąg innowierczych i heretyckich. Młodzież zobowiązana była do oddawania należnego szacunku osobom starszym tak świeckim jak i duchownym oraz do brania udziału w liturgiach, jutrzniach i wieczerniach w niedziele i święta. Spowiedź i komunię należało odbywać w każde wielkie święto cerkiewne oraz w okresie czterech wielkich postów³².

Statut szczegółowo określał kryteria, jakim powinien odpowiadać nauczyciel. Według niego powinien on być „rozumny i wyrozumiały”, z umiarem karać dzieci za lenistwo i nieposłuszeństwo, jednakowo traktować dzieci z rodzin bogatych i biednych, obowiązkowo przebywać w szkole w trakcie zajęć, wiedzieć o nieobecnościach uczniów i powodach ich absencji, czytać modlitwy przed i po zakończeniu zajęć.

W szkołach elementarnych uczniowie byli podzieleni na trzy grupy: pierwsza uczyła się składać litery, druga — czytać na pamięć, trzecia — mówić, rozsądzać i rozumować. Rano, po modlitwach, każdy powinien powtórzyć

³⁰ I. O. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 108.

³¹ AZR, t. 4, nr 48.

³² I. O. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 109-111.

poprzednią lekcję z zeszytu. Po obiedzie uczniowie zapisywali to, co mówił nauczyciel, na tablicy, a wieczorem przepisywali to do zeszytu. W sobotę odbywało się powtórzenie materiału z całego tygodnia. W tym dniu również uczono dzieci o strachu Bożym, jak kochać rodziców i jak robić dobre uczynki. W niedzielę nauczyciel powinien wyjaśnić uczniom tekst *Ewangelii* i *Dziejów Apostolskich* czytanych w tym dniu na liturgii. Nauczyciel miał prawo upominać rodziców o braku opieki i troski nad dziećmi. W przypadku, gdy uczeń bądź nauczyciel był pijakiem, zostawał usunięty ze szkoły³³.

W szkołach brackich główny nacisk kładziono na naukę języków. Uczono greki, cerkiewnosłowiańskiego, ruskiego (starobiałoruskiego), łaciny i polskiego. Znajomość tych języków była nieodzowna dla zrozumienia nauk wykładanych w szkole. Z przedmiotów świeckich uczono gramatyki, poezji, retoryki, dialektyki i elementów filozofii. Przywilej Zygmunta III z 13 października 1592 r. dla lwowskiej szkoły brackiej wymienia ponadto logikę, arytmetykę, muzykę, geografę i astronomię³⁴.

Podstawowe zajęcia w szkole brackiej związane były z naukami cerkiewnymi. W szkole uczono ustroju Cerkwi, czytania i rozumienia *Pisma Świętego*, rozumienia liturgii, tradycji cerkiewnej, nauki św. Ojców Kościoła; zapoznawano uczniów z żywotami świętych i kanonami śpiewu cerkiewnego.

Dla potrzeb szkół brackich Laurencjusz Zizani wydał w Wilnie w 1596 r. gramatykę słowiańską. Podobną pozycję wydało bractwo lwowskie w 1591 r. i Melecjusz Smotrycki w 1619 r.

Szkoły brackie odgrywały ważną rolę w życiu Cerkwi prawosławnej w WKL. Przygotowywały duchownych, diakonów i psalmistów dla potrzeb parafii, zwłaszcza w okresie załamania się hierarchii prawosławnej po unii brzeskiej. Znaczna część absolwentów pełniła funkcje pomocnicze przy cerkwiach. Najlepsi z nich stawali się nauczycielami w innych szkołach: brackich, dworskich, parafialnych i przyklasztornych. Szkoły wydały najwybitniejszych polemistów religijnych i działaczy cerkiewnych: Stefana Zizaniego (Kąkola), Hioba Boreckiego, Izajasza Kopińskiego, Izajasza Trofimowicza, Sylwestra Kossowa, Zachariasza Kopysteńskiego, Teofila Leontowicza. Działalność szkół prawosławnych przyczyniła się więc do obrony praw Cerkwi i jej stanu posiadania. Szkoły podniosły stan świadomości religijnej i narodowej ludności ruskiej, kształtowały postawy antyunijne. Powstanie szkół brackich o tak szerokim programie nauczania było efektem rozwoju tendencji renesansowych wśród mieszkańców ziem białoruskich.

³³ Tamże, s. 111-113.

³⁴ Tamże, s. 114.

Pierwsze informacje źródłowe o szkolnictwie prawosławnym na terenie Białostoczczyzny znajdujemy w akcie fundacyjnym cerkwi zabłudowskiej pod wezwaniem Zaśnięcia NMP i św. Mikołaja z 6 czerwca 1567 r. Ówczesny właściciel Zabłudowa, hetman wielki Wielkiego Księstwa Litewskiego Grzegorz Chodkiewicz (pocz. XVI w. — 1572 r.), fundując cerkiew i szpital równocześnie polecił przeznaczyć dziesięcinę na utrzymanie nauczyciela przy szkole przycerkiewnej. „A co się zostaje tej dziesięciny żyta kop 25, a pszenice także kop 25 ma być k temu, któryby przy cerkwi był postanowiony człowiek, żeby umiał czytać, i cerkwi być pilny. A drugą połowę tego ostatku dziesięciny żyta kop 25, a jeczmenia kop 25 ma przychodzić i dano być mistrzu przy kościele rzymskim. A oni za to posług swych kościelnych mają być pilni, do tego mają na nauce dzieci dzierżyć”³⁵. Przez pierwsze lata funkcjonowania szkoły nauczał w niej diak Iwan, brat proboszcza Ostapa Hryho—rewicza. Działalność szkoły przypada na okres szczególny w dziejach miasta. W latach 1568-1572 działała w rezydencji Chodkiewiczów drukarnia pracująca dla potrzeb Cerkwi prawosławnej, a Zabłudów stał się siedzibą protopopii³⁶. Z dziejów parafii prawosławnej wynika, że szkoła przycerkiew—na funkcjonowała przez pierwszą poł. XVII w. W 1659 r. Maria Radziwiłłowa, wdowa po Januszu Radziwille (1612-1655), hetmanie wielkim litewskim, uposażyła monaster prawosławny Zaśnięcia NMP zapisując mu sumę 15 000 złotych na monaster i „na szkoły przy nim będące”³⁷. Szkoła funkcjonowała aż do likwidacji monasteru w 1824 r.

Druga szkoła znana nam ze źródeł powstała na terenie Bielska. 29 czerwca 1594 r. bractwo uzyskało od władzy włodzimiersko-brzeskiego H. Pocięja specjalny przywilej, który zezwalał mu na założenie szkoły, szpitala i przytułku dla chorych i ubogich³⁸. Szkoła miała pełnić szczególną rolę w działalności bractwa, a jej absolwenci — stanowić kadrę przyszłego duchowieństwa prawosławnego i służby cerkiewnej (psalmiści, lektorzy). Mieszczanie bielscy pragnęli też zapewnić naukę dla własnych dzieci, stworzyć kokurencję dla szkolnictwa katolickiego i protestanckiego.

Szkoła bracka w Bielsku posiadała niewielką ilość przedmiotów nauczania. Wynikało to z ograniczonych możliwości ekonomicznych bractwa.

³⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłowskie (dalej: AGAD AR), dz. VIII, nr 654, k. 3. Druk dokumentu w ASD, Ł 11, s. 161-163; AWAK, t. 11, s. 36-38.

³⁶ O działalności drukarni por. A. Mironowicz, *Powstanie zabłudowskiej oficyny wydawniczej na tle sytuacji wyznaniowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Arta Baltico-Slavica”, t. 19, Wrocław 1990, s. 245-264.

³⁷ Cantralny Dziaržauny Historyczny Archi Biełarusi Minsku, f. 1733, op 1, nr 1, k. 53-54 v; AGDA AR dz. VIII, nr 654, s. 5-8. Szerzej o tej fundacji por. A. Mironowicz, *Nieznaný dokument dotyczący monasteru Zaśnięcia NMP w Zabłudowie*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, Warszawa 1994, nr 1 (90).

³⁸ AZR, t. 4, s. 69-71; AWAK, t. 33, s. 137-139.

Z tych też względów nauczanie w szkole bielskiej ograniczało się do opanowania dobrego czytania i rozumienia *Pisma Świętego*, poznania teologii, nauki śpiewu cerkiewnego oraz języka ruskiego, cerkiewnosłowiańskiego, łaciny i greki. Zgodnie z postanowieniem soboru biskupów z 26 czerwca 1594 r. szkoły posiadały niezależne uposażenie ziemskie. Do ich utrzymania zobowiązano ponadto proboszczów. W Bielsku głównym opiekunem szkoły zostało bractwo Bohojawleńskie³⁹.

Po wprowadzeniu unii metropolita unicki Wełamin Rutski (1613-1637) i władca brzeski Józef Bakowiecki (1632-1650) dążyli do przejęcia cerkwi bielskich, w tym — Bohojawleńskiej wraz ze szkołą bracką. W oskarżeniu protopopa bielskiego Teodora Jakubowicza z 13 czerwca 1633 r. przed sądem grodzkim brańskim, a wymierzonym przeciwko bractwu Bohojawleńskiemu, znalazł się punkt, w którym domagano się wygnania rektora szkoły brackiej⁴⁰. Rektor był przeciwny podporządkowaniu się biskupom unickim i wywierał istotny wpływ na postawę członków bractwa i całej społeczności prawosławnej miasta.

Wobec napiętej sytuacji metropolita kijowski Piotr Mołyła (1633-1647) wysłał do Bielska swego pełnomocnika hieromnicha Teofila Wasilewicza Leontowicza. Teofil Leontowicz przybył do monasteru św. Mikołaja 29 czerwca 1633 r. i został rektorem szkoły brackiej, spełniał też funkcję pośrednika między bractwem a metropolitą kijowskim.

Z diariusza prowadzonego przez T. Leontowicza wynika, że przyjął on święcenia kapłańskie na długo przed 1620 r. i otrzymał wszechstronne wykształcenie. Jego predyspozycje intelektualne i organizacyjne zwróciły uwagę członków reaktywowanej hierarchii Kościoła prawosławnego. W latach 1620-1626 o. Teofil był pełnomocnikiem metropolity kijowskiego Hio-ba Boreckiego (1620-1631) i łucko-ostrogskiego — Izaaka Boryskowicza (1621-1633) oraz przełożonego bractwa Św. Ducha w Wilnie — Józefa Brikowicza. Utrzymywał kontakty z czołowymi przedstawicielami duchowieństwa i świeckiej społeczności Kościoła prawosławnego. W latach 1622-1626 był nauczycielem w szkole Bractwa Św. Ducha. W końcu 1628 r. ponownie przyjechał do Wilna i tam został wykładowcą w szkole brackiej. W 1633 r. nowy metropolita P. Mołyła nadał mu tytuł namiestnika i wysłał do Bielska⁴¹.

W Bielsku w latach 1633-1634 o. T. Leontowicz kierował szkołą bracką i zaangażował się w rozwiązanie konfliktów prawosławno-unickich. Jego pobyt w Bielsku przypadł na szczytowy rozwój szkoły brackiej. Rektor szkoły otrzymywał wysokie wynagrodzenie — 160 złotych rocznie oraz dodatkowo bez-

³⁹ K. Chałampowicz, *Zapadno-russkije...*, s. 283-284; A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 184.

⁴⁰ AGAD, Księgi grodzkie brańskie, nr 28, k. 1046-1047.

⁴¹ Nota biograficzna o o. Teofilu Leontowiczu została sporządzona na podstawie jego diariusza przechowywanego w Centralnej Naukowej Bibliotece Akademii Nauk Ukrai-

płatne utrzymanie i inne ekwiwalenty⁴². Bracka placówka oświatowa posiadała kilku nauczycieli cieszących się dużym autorytetem wśród mieszczan i okolicznej szlachty. Świadczy o tym list ojca jednego z uczniów do nauczyciela Piotra Andruszkowicza z 9 sierpnia 1633 r., w którym autor dziękował Andruszkowiczowi za wychowanie syna w moralności i cnotach chrześcijańskich oraz nauczenie go „różnych mądrości”⁴³. Oprócz o. Teofila Leontowicza i Piotra Andruszkowicza, znanym i cenionym nauczycielem był Parfien Kisztych⁴⁴.

Wysoki poziom nauczania w szkole brackiej i ciągle rosnący jej prestiż przyciągał dzieci mieszczan i szlachty nie tylko „wiary greckiej”. Stały napływ unitów spowodował, że ówczesny protopop bielski Fiodor Jakubowicz z duchownym Iwanem Harasimowiczem 21 września 1633 r. napadli na szkołę i szpital bracki. „Naprzód bakałarza przy tej szkole będącego, słowami nieuczciwemi zelżywszy, pobili i dzieci w tej szkole uczące się rozegnali i tego bakałarza z tego domu, który jest libertowany do szpitala cerkwi pomienionej należącego, wygnali”⁴⁵. Fakt ten najlepiej świadczy o roli, jaką odgrywała szkoła w Bielsku i okolicy. Sytuacja wokół niej była na tyle napięta, że rektor T. Leontowicz 1 kwietnia 1634 r. zmuszony został do opuszczenia Bielska i powrotu do Lublina, skąd następnie udał się do Kijowa.

Szkoła przetrwała do 1645 r., tj. do czasu, kiedy opiekę nad nią sprawowało bractwo Bohojawleńskie. W tym też roku instytucje należące do bractwa zostały przejęte przez unitów, a jego członkowie utworzyli bractwo przy monasterze św. Mikołaja⁴⁶.

Szkoła przy bielskim monasterze św. Mikołaja istniała od połowy XVI w. Uczniowie zdobywali w niej wiedzę na poziomie elementarnym. Po powstaniu bractwa przy monasterze św. Mikołaja (głównie z członków byłego bractwa Bohojawleńskiego) rozszerzono działalność szkoły i program jej nauczania. Jan Kazimierz 15 marca 1652 r. potwierdził prawa monasteru do prowadzenia szkoły. Dzięki wsparciu finansowemu szkoła mogła pozyskać dobrych nauczycieli i stała się konkurencyjna dla unickich i łacińskich placówek oświatowych. Z tych też względów była szczególnie zwalczana przez duchowieństwo unickie. Zarzucano bractwu i monasterowi, że poprzez szkołę, kazania, publiczne procesje i nabożeństwa „skłaniają ludzi do złego i odciągają nie tylko młodych, ale i starych od wiary unickiej, a niektórych nawet od rzymskokatolickiej. Służba Bogu w unickich cerkwiach słabnie tak, że niektóre z nich zostają pustymi”⁴⁷.

ny w Kijowie (dalej: CNB AN), 74 p/20, k. 2-115. Por. A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki...*, s. 188, przyp. 49.

⁴² S. Gołubiew, *Kijewskij mitropolit Piotr Mohiła i jego spowidźniki*, t. 2, Kijew 1898, s. 31.

⁴³ CNB AN, 74 p/20, k. 65 v.

⁴⁴ CGIA Sankt-Pietierburg, f. 823, op 3, nr 297, k. 8 v; CNB AN, 74 p/20, k. 65 v, 117 v.

⁴⁵ AWAK, t. 33, s. 283.

⁴⁶ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki...*, s. 200-211.

⁴⁷ ASD, t. 2, s. 254-256.

W celu złagodzenia konfliktów religijnych wokół szkoły król August II wysłał do Bielska specjalną komisję. Komisja, mimo posiadania przez monaster i bractwo przywilejów królewskich na prowadzenie szkoły, 5 września 1699 r. zakazała prawosławnym przyjmowania do swych szkół młodzieży unickiej i katolickiej oraz udzielania sakramentów małżeństwom mieszanym. Decyzje komisarzy, niezgodne z postanowieniami poprzednich dekretów królewskich, zostały oprostowane przez społeczność prawosławną Bielska. W tej sytuacji August II 15 lipca 1700 r. potwierdził przywileje bractwa św. Mikołaja z prawem prowadzenia szkoły.

Szkoła bracka była największym punktem spornym między społecznościami prawosławną i unicką Bielska. Sukcesy oświatowe i wysoki poziom nauczania szkoły przyciągały do niej dzieci katolików i unitów. Z postanowienia konsystorza z 1699 r. wynika, że działalność szkoły spowodowała powrót wielu unitów do prawosławia. Szkoła dawała zaplecze intelektualne i kadry dla bielskich parafii prawosławnych, przyczyniła się też do rozwoju świadomości wyznaniowej i narodowej mieszkańców Bielska, wzmocniła pozycję monasteru i bractwa św. Mikołaja w Cerkwi prawosławnej.

Podobne do szkoły przyklasztornej w Bielsku placówki funkcjonowały w innych miejscowościach. Źródła informują o działalności szkół elementarnych przy monasterach Przemienienia Pańskiego i Św. Trójcy w Drohiczynie, przy czym większy prestiż miała szkoła przy monasterze Przemienienia Pańskiego. Po objęciu nad nią opieki przez powstałe przed 1636 r. bractwo pod tym samym wezwaniem⁴⁸ zwiększyła się ilość wykładanych w niej przedmiotów i liczba uczącej się młodzieży. Wsparcie finansowe bractwa pozwoliło utrzymać kilku nauczycieli. Szkoła przy drohickim monasterze spaskim przetrwała aż do 1824 r., tj. do daty rozwiązania monasteru.

Pomimo braku danych źródłowych można przypuszczać, że szkoły brackie w XVII w. funkcjonowały jeszcze przy bractwie św. Mikołaja w Drohiczynie i św. Mikołaja w Kleszczelach⁴⁹.

Szkolnictwo prawosławne w XVI-XVIII w. można więc podzielić na trzy kategorie: szkoły brackie, przyklasztorne i przycerkiewne. Na ziemiach białoruskich nie funkcjonowały ośrodki szkolnictwa wyższego. Młodzież prawosławną z WKL studiowała w prawosławnych uczelniach poza jego granicami — w Akademii Ostrogskiej, Akademii Mohylańskiej i w katolickich — Akademii Wileńskiej i Akademii Krakowskiej. Szkoły brackie pełniły funkcję szkolnictwa średniego. Ich poziom zależał jednak od możliwości finansowych bractw i pozyskania odpowiedniej kadry nauczycielskiej.

⁴⁸ O działalności obu monasterów por. A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki...*, s. 213-221, 226-232.

⁴⁹ Tamże, s. 221-226, 252-256.

Школы прикласзорне былі найбольш стабільныя. Свойм дасягам аб’ёмвалі невялікую колькасць маладзёжы, у практыцы ад кiлку да кiл’насту вучніоў і былі праводзены на роізіомі элементарным. Одрозніаіа іе ад прыцеркiewных выжшы роізіом наuczycieli і пошzerzenie zakresu наuczania о шпіеу церкiewны бадзі науку језыкоў: грекі, рускiego lub церкiewнословіаіnskіego. Школы прыцеркiewне організаваны былі, бы kształціці двох lub trzech вучніоў у zakresie роіаду служб церкiewных, чытаіа і пісанаіа орау подставовых засад віары. Роізіом такіх шкіоў залежаіа од wykształcenia і zdolności duchownego бадзі diakona. Школы элементарне у роі. XVII в. објeту своим дасягамі кiлка тысіeу осоў і становілі значны одсеіек школьництва рускiego.

Правослаўны сисіем ошвіаіовы спeініаіа важныя заданія у роізіоу ороілінего роізіому ініелеіуіалнего спeіeчності рускiей. Јего роііваніе вынікаіа з роізіеб Церкiewі орау коніеeчності оброны православіа przed інновіерцамі. Выхованіе маладого роіeіенія у духу правослаўным стаіа сіeіа глoўным заданіем варшв ошвіеоных Церкiewі. Школы брацкіе, прыкласзорне і прыцеркiewне міаіа быіа элеменіем іего роіауаму. Діа Церкiewі правослаўной на зіеміах біаіорускiх былі оне глoўным жрoдіем кадр дуchoвіeіства і службы церкiewnej. Школьніeіво правослаўне роііволііа зachoвaіа іоізіамосіа вызнаніову і народоуу віерных. О роіі іх швіадечы факі, же јeдыіне іе міејсcoвосіа зachoвaіу „віару гречку”, у іоірых обок монашесіоў ініаіуаіу школы. Јак з іего выніка, плачоўкі ошвіаіовы kształіоваіу швіадомосіа не іыіко маладого роіeіенія, але і caіeј спeіeчності правослаўной.

ЗМЕСТ

Гісторыя правослаўнага школьніeіства ў Беларусі сягае XI ст. — јо роіівіeіeіа наступіла аднак у XVI ст. У роіерыад Адраджeііа правослаўнае школьніeіство было под апекай брацтваў, манасіыроў ды прыхадскіх ceітраў; пра јо ўірыманне рупілісіа іаксама рускіа маінаіу і шляхта. Адмеінае значeііне мелі брацкіа школы, јакіа дынамічна роіівінулісіа ў XVII і XVIII стст. У гэіых школах навучалісіа: спeівы, парадак багаслужб ды мовы — рускаја, грeічаскаја, польскаја і латынь. Браіцвыг, у распараджeііні јакіх мелісіа значныа фінансавыа сродкі, уірымлівалі настаўнікаў граматыкі, паeізіі, рыіорыкі, дыіалекіыкі і філасофії. Самымі вядомымі настаўнікамі ў брацкіх школах былі: Сцяпан Зізаній, Іоў Барeіцкі, Ісаіа Капііскі, Сііьвестр Косаў, Захар Капысценскі, Феафіл Леаніовіч. Галоўныа ceіітры царкоўнага школьніeіства знаходзілісіа ў Вііьні, Мінску, Брэсце, Магілёве, Піііску, Полацку і Бельску на Падляшшы. Правослаўнае школьніeіство прычыніласіа да роіівіeіа асветы на беларускіх зeімях, а іаксама зachoвaііа віаіыянаіьнай і канфeсіійнай іоеснасці беларусаў.

SUMMARY

The history of the Orthodox Church educational system in Belarus goes back to the 11th century. However, its development took place only in the 16th century. In the era of Renaissance, the Orthodox Church educational system was in charge of church brotherhoods, monasteries, and parish centres. It was also supported financially by Rus magnates and landed gentry. Of special importance were the schools run by church brotherhoods, which quickly expanded in the 17th and 18th centuries. The schools of this type instructed in singing, the order of church ministries, as well as the Rus, Greek, Polish, and Latin languages. Those of church brotherhoods with larger financial means employed instructors at grammar, poetry, rhetoric, dialectic, and philosophy. The most famous instructors in church brotherhood schools were Stefan Zizani, Hiob Borecki, Izajasz Kopiński, Sylwester Kossow, Zachariasz Kopysteński, and Teofil Leontowicz. The main centres of the Orthodox Church educational system were located in Vilnia, Minsk, Brest, Mohylev, Pinsk, Polock, and Bielsk (in the Podlasie region). The Orthodox Church schools made their significant contribution to the development of education on Belarusian lands and the protection of national and religious identity of the Belarusians.